

Dunhuang Mogao Mağaralarında Türk Kültürü İzleri

Münevver Ebru Zeren*

Giriş

Türklerin millî dinlerini, dönemin kaynaklarından ve günümüze kadar farklı Türk toplulukları arasında süregelmiş inançlardan yola çıkarak inceleyendinler tarihi ve tarih disiplinlerinin önde gelen isimlerinden H. Tanyu, İ. Kafesoğlu, H. Güngör, Ü. Günay; bu dini “Gök Tanrı dini”, “Eski Türk dini”, “Geleneksel Türk dini” olarak adlandırmışlardır. Bu dinin; Gök Tanrı’ya iman, “yer-su ruhları” olarak adı geçen tabiat kuvvetlerine iman ve atalar kültüründen oluşan bir inanç sistemine sahip olduğu ortaya konmuştur¹. Bu din, Tanrı-evren-insan ilişkilerini bütüncül ve ahenkli bir şekilde tanımladığı için “üniversalizm” olarak da ifade edilmiştir ki bu da MÖ 13. yüzyılda Kuzey Çin’de Türklerin ataları tarafından kurulmuş olan Chou Hanedanlığı’nın² din ve devlete ilişkin temel unsurlarını tanımlayan bir sistemdir³.

MÖ VI. yüzyılda Kuzeybatı Hindistan’da Şakyamuni Buda tarafından tebliğ edilen Budizm’in erken dönemlerinde özellikle dağlık bölgelerde su kenarlarındaki vadilere oyulmak suretiyle yapılan mağara, tapınak ve manastırlar, misyoner rahiplerin barınma ve ibadet yeri işlevlerini yerine getirmişlerdir. Budizm, yayılma sürecinde Kuşan hakimiyetinde bulunan Afganistan, Pakistan coğrafyasının yanı sıra Keşmir’den Doğu İran’a sıçramış ve Doğu Türkistan (özellikle Hotan, Kuça, Turfan merkezleri) üzerinden MS I. yüzyılda Çin’e ulaşmıştır. Böylelikle Türkistan ve Çin coğrafyalarında da görülen bu mağara tapınak ve manastırları, yüzyıllar boyunca yapılan ilave mağaralar ile külliye şeklini almış; halkın, devletin ileri gelenlerinin ve bazen buralarda konaklayan tüccarların hamiliğinde renkli duvar resimleri ve heykeller ile süslenerek ayrıca bir sanat merkezi niteliğini kazanmışlardır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE ebruzeren@yahoo.com, ORCID:0000-0001-5390-2022

1 Harun Güngör, “Eski Türk Dini”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Ş. Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 529-535.

2 Wolfram Eberhard, *A History of China*, Routledge, Kegan Paul, London, Reprinted 1977, s. 23.

3 Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cid I/b’dan Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 43.

Doğu Türklerinin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfûzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan Hun Devletleri'ne uzanmaktadır. MS IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler sonraki Chao Devleti (319-352) ve Chü-Chü Hunlarının Kansu bölgesinde kurduğu Kuzey Liang Devleti (397-439)'dir⁴. Bu Türkler Budizm'i daha ziyade Konfüçyen seçkin tabakanın yabancı hanedanları desteklemeyi reddetmesi sonucunda gerekli eğitimli bürokrat açığının ticareti de bilen Doğu Türkistanlı Budist rahipler tarafından sağlanması sebebiyle kabul etmiş olmalıydılar⁵. Bu dönemde çoğunluğu Doğu Türkistan'da gelişmiş olan Budizm'in Mahayana mezhebini benimsemiş olan Buddhosingha, Dharmaksema gibi rahipler önderliğinde Sanskritçe Budist eserlerin Çinceye tercümesi faaliyetleri, Çin'de devlet himayesinde gelişen Kuzey Budizmi'nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁶. Sonraki Chao Devleti ile birlikte Çin'e yerleşmeye başlayan Budizm, Kuzey Liang Devleti ve çoğunluğunu Hunların teşkil ettiği Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534) ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır⁷. 440 yılında bütün Kuzey Çin'i birleştirmeyi başaran Tabgaçlar, Chü-Chü Hunlarını yenip topraklarına sahip olunca onlardan aldıkları sanatkâr rahipler vasıtasıyla Mahayana Budist inancını ve sanatını devam ettirmişlerdir.

Dunhuang Bölgesi ve Kısa Tarihi

Kansu Eyaleti'nde İpek Yolu'nun Çin'deki önemli duraklarından olan ve Yeşim Kapısı ile ünlü vaha bölgesi Dunhuang (Sha-chou) hakkında ilk yazılı kayıtlar, Hexi Koridoru'nda basılıca Yüecilerin yaşadığı Savaşan Devletler Dönemi'ne (MÖ 475-MÖ 221) uzanır⁸. Yüecilerin bölgedeki üstünlüğü Büyük Hun Devleti'nin ortaya çıkması ile kayboldu ve Hexi Koridoru'nun kontrolü, Han Dönemi'nde İmparator Wuti Dönemi'nde MÖ 121'e kadar Hunların hakimiyetinde kaldı. İpek Yolu'nda olduğu gibi Çin'in Batı Bölgeleri olarak adlandırdığı bu topraklarda Hunlar MS 2. yüzyıl ortalarına kadar yer yer güçlerini gösterirdiler. Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Dunhuang, aralarında Kuzey Çin'i yöneten

4 Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, S. 44, 2008, s. 195-210, s. 195-196, 198.

5 Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-Vy.yıllarda Kuzey Çin'deki "Yabancılar")", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Bildiriler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 129.

6 Baykuzu, agm., s. 201-203.

7 Tezcan, agm., s. 134-135.

8 Rong Xinjiang, *Eighteen Lectures on Dunhuang*, çev. Imre Galambos, Brill, 2013, s. 19.

yabancı hanedanların da yer aldığı Çin'deki farklı hanedanların yönetiminde kaldı. Dunhuang 781-847 yılları arasında Tibetlilerin elinde idi. Bu dönem tarihe Tubo Dönemi olarak geçmiştir⁹. IX. yüzyılda ise Dunhuang yerel ailelerin önderliğinde gittikçe bağımsız olmaya başladı. 848'de Zhang Yichao başkanlığında Tibetliler Dunhuang'dan çıkarıldı ve Guiyijun (İttifak Ordusuna Dönüş) adı altında Tang hükümetine sadık bir rejim kuruldu¹⁰. Bu yerel yönetim, 848-923 yılları arasında Cao ailesi, 923-1036 yılları arasında Zhang ailesi olmak üzere iki güçlü aile tarafından sürdürülmüştür¹¹. Bu dönemde Çin'deki merkezi yönetimin zayıflığı sebebiyle daha ziyade komşu devletçikler (doğuda Uygur, batıda Hotan ve Kuzey Çin'deki Liao) ile yakın ilişkiler kurdular.

Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Uygurlar, Kansu ve Xizhou'ya geldiler. Uzmanların farklı tarihlendirmesine rağmen Moriyasu, Uygurların Kansu'yu 890 yıllarında Guiyijun ordusunu yenerek aldıklarını belirtmektedir. Güneye göç eden Uygur gruplarının kurdukları devletler; Xizhou (Turfan), Kansu ve Kuça veya Karaşar Uygurları sayılmaktadır. Geng Shimin, Kansu ve Beşbalık'tan itibaren Turfan hazasına uzanan iki kolu tanımlarken Moriyasu dört büyük merkez tanımlar: Gaochang veya Koço, Beiting veya Beşbalık, Ark veya Karaşehir veya Kuça¹². Ö. İzgi ise ayrıca Dunhuang'da Tibet'ten sonra Sha-chou Uygurlarının hakimiyet kurduğundan bahsetmektedir. Siyasi tarihleri pek bilinmeyen bu Uygurlar, kısa süren hakimiyetlerinin ardından önce Liao (Kıtanlar) ardından Hsi-Hsia (Tangutlar)'ya bağlanmışlardır¹³.

Kan-chou (Kansu)'nun 902 yılında Yağlakar kabilesi yönetimindeki Uygurların eline geçtiği ve bu sırada Etsin-Göl, Dunhuang ve diğer bazı şehirlerde küçük devletlerin kurulduğu da diğer bir tezdır¹⁴. Kansu Uygur Devleti kurulduğu

9 Lilla Russell Smith, *Uygur Patronage in Dunhuang, Regional Art Centres On the Northern Silk Road In The Tenth And Eleventh Centuries*, Leiden-Boston, Brill, 2005, s. 52.

10 *Age.*, s. 53.

11 Dorothy C. Wong, "A Reassessment of the Representation of Mt. Wutai from Dunhuang Cave 61", *Archives of Asian Art*, C 46, 1993, s. 28.

12 *Age.*, s. 54.

13 Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalanna Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 39.

14 Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1992, s. 165. Bu devletlerden biri de Çin'in "Vazifeye koyuluş ordusu" kumandanı olan Türk asıllı Chang Ch'ang-fong tarafından kurulan ve Kua (bugünkü Ngan-hsi chou'nun doğusu), Sha (Dunhuang), Yi (Kumul, Hami) ve Hsi (Batı vilayeti) vilayetlerinden ibaret özerk bir devlet olan Batılı Hanlar Altın Dağların Krallığı idi.

zamandan itibaren Pan Tekin yönetimindeki Turfan Uygur Devleti ile yakın temas içinde olmuştur. Çin’de Beş Sülale Dönemi’nde, Kansu Uygurları güçlendi ve bölgedeki kabileleri itaat altına almaya çalıştılar. Kansu Uygurları 911 yılında Dunhuang’ı ele geçirdiler¹⁵. İpek Yolu’nun en önemli kavşak noktalarından birinde hakimiyet kuran Kansu Uygurları, Batı ile Çin ticareti arasında oldukça faal rol oynamışlardır¹⁶. 924 yılından 1023 yılına dek Dunhuang’ın Ts’aoları, iki veya üç yıllık aralıklarla vergi vermek üzere, Kansu Uygurları ile birlikte Çin’e düzenli heyetler göndermişlerdir. Hatta Dunhuang’dan Çin’e giden ticaret de Kansu Uygurlarının eşliği ve bayrakları altında yürütülmüştür. Bu sebeple Çin kaynaklarında 976 ve 980 yıllarında bu Uygurlar, “Kan ve Cha-tceou (Sha-chu) Uygurları” olarak geçmektedirler¹⁷. Bu durum, Uygurların bu dönemde hem Kansu hem Dunhuang’da bulunduklarını ve Kansu Uygurları’nın Dunhuang’daki gücünü hatta hakimiyetini göstermektedir. Ancak Çin tarihinde ve Mogao Mağaraları’nda Dunhuang’da “Beş Hanedan Dönemi” ifadesi kullanılmakta ve Uygurlar yalnızca Hotanlılar gibi yerel hanedan olan Çin’e bağlı Guyijun Rejiminin komşuluk ve ittifak ilişkilerinde bulunan topluluklar olarak geçmektedirler.

Beş Hanedanlık Dönemi’nden sonra Turfan ve Kansu Uygurları, Çin’in batısında kurulan, Kansu ve Ningxia ile komşu olan Sung Hanedanlığı (960-1276) ile ilişkiler içine girmişlerdir. Erken Sung Dönemi’nde Kansu Uygurlarını inceleyen E. Pinks, 998 yılından itibaren Budistlerin Çin’e Kansu Uygurlarının elçileri olarak gönderildiklerinden ve bunun yaklaşık 20 yıl devam ettiğinden bahsetmektedir¹⁸. Birçok Tangut (Xixia) saldırısını püskürten Uygurlar, 1028 yılında Tangutların başkentlerini ele geçirmelerine karşı koyamadılar. Ardından Kansu koridorundaki Su-chou, Kua-chou, Sha-chou (Dunhuang) gibi merkezlerini de kaybettiler¹⁹.

Dunguang Mogao Mağaraları ve Türkler

Dunhuang’da Dakuan Nehri vadisine oyulmuş olan Çince “Eşsiz Mağaralar” anlamında Mogaoku olarak adlandırılan Mogao Mağaraları, geç IV. yüzyıl – XIV.

15 Gülçin Çandarlıoğlu, “Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:98, Ankara 1987, s. 247.

16 Golden, *age.*, s. 165.

17 James Hamilton, “Le Royaume Ouïghour de Kan-tceou”, *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l’Époque Pré-Islamique*, ed. H. R. Roemer, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2000, s. 215.

18 Elisabeth Pinks, *Die Uiguren Von Kan-Chou In der Frühen Sung-Zeit (960-1028)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, s. 108.

19 Golden, *age.*, s. 167.

yüzyıl arasında farklı hanedanlar tarafından yaptırılan binden fazla mağaradan oluşmaktadır²⁰ (Resim 1). Bin Buda Mağaraları (Qianfodong) adı ile de anılan bu muhteşem mağaraların yaklaşık yarısı Budist sanatın zirvesini ve geçirdiği farklı evreleri sergileyen bezemeler, resim ve heykellerle süslenmişlerdir. 1987 yılında UNESCO Dünya Mirası olarak tescillenen Budist sanatının en zengin ve en uzun süre kullanılmış eserlerini içeren bu külliye korunmuş durumda bulunan 492 mağarada 45000 metrekairelik alanı kaplayan duvar resimleri ve 2000'in üzerinde heykel bulunmaktadır²¹. Bu mirası korumak ve üzerinde akademik araştırmalar yapmak üzere Çin'de 1944'te Dunhuang Akademisi kurulmuş ve Mogao Mağaraları 1980'den itibaren turizme açılmıştır.

İlk Mogao Mağaraları'nın Çinli Budist rahipler Yuezun ve Faliang tarafından vücuda getirildikleri kayıtlı olmakla birlikte bir hanedan hamiliğinde sanat eseri olarak inşa edilen mağaraların yapımı ilk olarak Kuzey Liang Dönemi'nde başlamıştır. Bu dönemden kalan en eski mağaralar 268, 272 ve 275 no'lu mağaralardır²². Bunlardan 275 no'lu mağara, bizim için günümüze gelen en eski Türk Budist sanat eseri olması açısından heyecan vericidir. Mogao Mağaraları'nın ikinci Türk hanedanı dönemi ise, 439 yılında Dunhuang'ı ele geçiren Kuzey Wei Hanedanı Dönemi'dir. Bu dönemde yapılan yirmi mağaradan en önemlileri²³ 254, 257, 259 ve Batı Wei Dönemi'nde tamamlanan 285 no'lu²⁴ mağaralardır. Yaklaşık diğer bir 20 mağara da Kuzey Wei'nin ikiye bölündüğü 535 yılından sonra Batı Wei (535-557) Dönemi'nde inşa edilmiştir.

Çin tarihçileri tarafından pek zikredilmese de Mogao Mağaraları'nda üçüncü dönem Türk etkisi X.-XI. yüzyıllarda bölgede devlet kuran Kansu Uygurları ile bağlantılıdır. L. Russell-Smith, Dunhuang Mağaraları'ndaki Uygur hamiliğini, tarihi verilerin yanı sıra duvar resimlerindeki tema, portre ve motiflerden yola çıkarak ve Turfan Uygur Sanatı ile karşılaştırmak suretiyle ortaya koymuştur²⁵.

20 Roderick Whitfield, Susan Whitfield, Neville, Agnew, *Cave Temples of Mogao. Art and History on the Silk Road*, The Getty Conservation Institute and the J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2000, s. 5.

21 Mogao Caves, UNESCO World Heritage List, (Çevrimiçi) <http://whc.unesco.org/en/list/440>, 05.05.2018.

22 Whitfield, Whitfield, Agnew, *age.*, s. 53.

23 Whitfield, Whitfield, Agnew, *age.*, s. 60-61.

24 Mogao Cave 285, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=164733419009>, 06.05.2018.

25 Russell-Smith, *age.*, s. 58-76.

Ancak bu resimlerin hamileri, çoğunlukla Dunhuang'ı yöneten yerel hanedanların (özellikle Guiyijun Yönetimi) yöneticileri ile evlenen ve Mogao 61 ve 98 no'lu mağaralarda portreleri bulunan Uygur konçuyulardır. Russell-Smith'in Kansu Uygurlarının Dunhuang'da kısa süren hakimiyeti boyunca inşa etmiş olduklarını düşündüğü mağara ise Mogao 409 no'lu mağaradır. Smith'e göre Uygur vakıfçıların diğer portrelerini ise 245 no'lu Mogao Mağarası, bölgedeki 16 no'lu Batı BinBuda Mağarası ve 39 no'lu Yulin Mağarası'nda görmek mümkündür.

Mogao Mağaraları'nda Türk Kültürü Etkileri

Çin'de Budizm'i en çok himaye eden yönetim olan Çinli olmayan Kuzey Hanedanlar Dönemi sanatında Gandara ve Türkistan etkileri aşikardır. Mogao Mağaraları'nda Kuzey Liang ve Tabgaç Türklerinin bıraktıkları sanat eserlerinde Türk kültürü ve sanatının etkileri Esin'in işaret ettiği noktalar dışında kaynaklara ulaşabildiğimiz kadarıyla Batılı veya Batı dillerine çevrilmiş literatürde detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Esasen bu değerlendirmeyi yapabilmek için kadim Türk kültürü ve sanatını iyi tanımak gerekmekte ve bazı motiflerin, üslupların kökeni sadece Budist sanatı ile çözülememektedir. Turfan Budist sanatında, Türklerin Mahayana Budist sanatına katkılarını uluslararası bir kolokyumda kısaca ele almıştık²⁶. Bu bildirimizde de söz konusu çalışmamızda ileri sürdüğümüz Turfan Budist resim, motif ve üsluplarının Türk kültürüne dayanan kökenlerinin bazılarını, süremiz ele verdiği ölçüde örneklerle ele alacağız.

Uygur hakimiyeti ve hamiliğinin Dunhuang Budist sanatı üzerindeki etkilerini inceleyen Russell-Smith, Dunhuang'ın X. yüzyıldaki karışık tarihine ve çok etnikli yapısına bağlı olarak bu etkinin yoğun olarak X. ve XI. yüzyıllarda olduğuna dikkat çekmiştir. Yaptığı analizlerde Dunhuang sanatında Uygur etkisinin malzeme (renk, yıldızlama tekniği), ikonografi (giysi ve saç şekli, eşkenar dörtgenli halılar, haleler ve aeroller, bayrak ve şemsiyeler, tomar tasarımı) ve üslup (firça vuruşu, insan yüz biçimleri, demon yüz biçimleri, saç tasvirleri, mimari tasvirler ve ağaç tasvirleri) olmak üzere Uygur Maniheist ve Uygur Budist sanattaki muhtemel kökenleri ile bağdaştırarak tespit etmiştir. Ayrıca Kansu ve Turfan Uygurlarının duvar resimleri arasındaki benzerliklerin yanı sıra Dunhuang'da bulunmuş ve dünyanın farklı müzelerinde yer alan kumaş resimlerindeki Uygur etkilerini de incelemiştir. Bu

26 Münevver Ebru Zeren, "An Analytical Approach to The Contribution of Uygurs in The Renaissance of Mahayana Art in Turfan" (Unpublished Paper), *Fourth International SEECHAC (Société Européenne pour l'Étude des Civilisations de l'Himalaya et de l'Asie Centrale) Colloquium "Religious Revivals and Artistic Renaissance in Central Asia and the Himalayan Region- past and present"*, 16-18 Kasım 2015, Heidelberg University.

araştırmacının böylesine kıymetli bir öncü çalışmayı yapmış olması, Uygur ve Çin Budist sanatı üzerinde çalışan birçok araştırmacının önünü ve ufkunu açmıştır. Dunhuang'da yaptığımız incelemelerde Russell-Smith'in tespitlerinin ancak bazılarını gezebildiğimiz mağaralarda yerinde inceleme şansımız olduğu için bildirimizde özellikle bunlar arasında kanaatimizce en önemli yeri tutan ve Türk kültürüne ilişkin birçok motif içeren 61 no.'lu mağarayı (Resim 2) inceleyeceğiz. Bu mağara Guiyijun Dönemi'nde Cao Yuanzhong (945-974) ve Uygur eşi Lady Zhai tarafından yaptırılmış olup 14,1 m. derinliği ve 13,57 m. genişliği ile Dunhuang'ın en geniş ve bezemeleriyle en ünlü mağaralarından biridir (Resim 3)²⁷. Bodisatva Manjusri'ye adandığı için *Manjusri Salonu* olarak da bilinir. Mağarada bu iki asıl vakıfçı dışında hepsi kadın olan 48 vakıfçı portresi yer almaktadır ki kadınların giyim, aksesuar ve yüzleri Uygur kültürünü birebir andırmaktadır. Ayrıca mağarada az sonra konulara göre işleyeceğimiz Türk kültüründe karşılığını bulabildiğimiz birçok unsurun yer aldığı altını çizmeliyiz.

1. Belgesel Nitelikli Anlatı Üslubu

Tarihi binlerce yıl öncesine dayanan Türk kaya resim sanatı, çizgisel üslubu, realist ve naturalist nitelikleri ile ön plana çıkmaktadır²⁸. Canlandırılan tasvirler başlıca av sahneleri, tapınma veya ululama içeren dini törenler, savaş sahneleri olup adeta “hikaye anlatıcı” bir üslup ve birçok detayları ile belge niteliğinde resmedilmişlerdir (Resim 3). Bir anlamda anlatıcı üslupta yapılan resimler, Türk kültürünün destan, efsane ve hikayelerden oluşan sözlü edebiyat geleneğinin sanata yansımalarının ürünleridir. Bu sanat anlayışı Türk sanatının biraz daha ileri safhalarında, Göktürk ve Uygur Dönemleri'nden günümüze gelen kurgan duvar resimleri ile kurgan buluntuları arasında yer alan üç boyutlu heykel topluluklarında devam etmiştir. Duvar resimleri kurgana defnedilen alpin veya hükümdarın yaşamından sahneler içerirken Göktürk Dönemi (7. yüzyıl) Mayhan Uul Kurganı'ndan çıkarılan renkli pişmiş topraktan heykelcikler yağ töreni düzenini birebir temsil etmektedirler. Atlarının üzerinde mızraklarıyla ve müzisyenler askerler ölü çadırının etrafında döner şekilde bulunmuş, törene katılan kadın ve erkeklerin üzgün görünüşleri ölünün son yolculuğuna nasıl uğurlandığına adeta halen tanıklık etmektedirler (Resim 4).

27 Mogao Cave 61, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=622864736761> , 31.05.2018.

28 Emel Esin, “Central Asian Turkish Painting Before Islam”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslamiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, ed. H. İnalçık, et al., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 251.

Budist sanatta hikaye anlatıcılığı, Hindistan'dan başlayarak Buda'nın resminin yapılmadığı dönemde (İng. *aniconic period*) bile Buda'yı semboller ile temsil ederek Buda'nın yaşamındaki önemli sahnelerin aktarımını sağlayan *jataka* ve *avadana* adlı hikayeler ile başlamıştır. Mahayana Budizmi ile Budalara ve bodhisattvalara iman ve ibadet önem kazanmış; bu kutsal varlıkların ve cennetlerinin tasvirleri yapılmaya başlanmış, onları konu alan sutralar yazılmış, bu sutralarda Buda veya bodhisattva olmak ile ilgili dini öğretiyi cemaate açıklamayı ve benimsetmeyi amaçlayan hikayeler Budist mağara tapınaklarda resmedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla hikaye anlatım geleneğini Budist Türklerle başlatmasak da Türklerin resim sanatındaki belgesel niteliğindeki gerçekçi ve hikaye anlatıcı üslubu tezimizde de ele aldığımız gibi Altun Yaruk gibi Türkler için önde gelen Mahayana Sutralarındaki anlatıların Turfan Uygur Budist mağaralarında detaylı ve rahatlıkla çözümlenebilir tasvirleri bulunmaktadır. Aynı durum Dunhuang'daki Türk dönemi mağaraları için de söylenebilir. Kuzey Liang ve Tabgaç Dönemleri'nde daha ziyade *jataka* tasvirleri yapılırken (Resim 5) 61 No.lu mağarada özellikle Çin'deki Mahayana Budizmi için önemli olan 11 tane sutradan anlatı tasvirleri yapılmış olması önemlidir.

2. Gök İbadeti ve Budist Mağara Mimarisi

Gök Tanrı'ya sonsuzluk anlamında “Gök” sıfatını veren Türkler, başta Ötüken olmak üzere yurtlarındaki yüksek dağlara yüceliklerinden dolayı kutsallık atfetmişler ve dini törenlerini bu dağlarda ve burada bulunan mağaralarda icra etmişlerdir. Hunların “tengri” dağlarının; Göktürkler'in gök ibadetini icra ettikleri Ötüken Dağı ile aynı yerde olduğu düşünülen Lung-çeng, Hami civarındaki Karluktağ ve K'un-lun (belki Nanshan) olduğu Esin tarafından öne sürülmüştür²⁹. Gök Tanrı dini kapsamında yapılan dini törenler, başlıca Gök Tanrı'ya, yer-su ruhlarına ve atalara sunulan kurban (en kıymetlisi at olmak üzere) ve saçılardır. Yılın beşinci ayında Lung-çengde hükümdar ve boy beylerinin katıldıkları törende Gök Tanrı, yer-su ruhları ve atalara kurban sunulurdu. Esin, “ejder şehri” anlamına gelen Lung-çeng'de Hun hükümdarları tarafından düzenlenen gök ibadetine semavi varlıklara ilişkin ongunlar arasında ilk sırada gelen ejdere ithafen “ejder ayini” denildiğini bildirmektedir³⁰.

Gök Tanrı dini kapsamında tapınak olup olmadığı konusunda uzmanlar arasında

29 Emel Esin, “Tengrilik” (Türklerde Gök Tapınağına Dair), *Sanat Tarihi Yıllığı* XII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1983, s. 40.

30 Esin, “Tengrilik” (Türklerde Gök Tapınağına Dair), s. 40.

farklı görüşler bulunmaktadır. Kafesoğlu'nun Tanrı ve ruhlara ait tasvirler yapılmadığı için tapınağa gerek olmadığı düşüncesine³¹ karşılık İnan, Çin kaynaklarında Hun hakanının karargâhında tapınak olduğundan ve burada her yılın başında yirmi dört boy başbuğunun katıldığı bir dini tören yapıldığından bahsetmektedir³². Aynı şekilde Tabgaçlar zamanında taştan bir ev oyulup burada kurban kesildiği de bilinmektedir³³. Esin ise, Choular'dan beri var olduğu bilinen gök ibadetinin yapıldığı gök mabedine tengrilik dendiğini ve Türklerde yağışlık veya yağışlık orun olarak adlandırılan kurban yerinin de otağ gibi kubbeli olarak yapıldığını bildirmektedir³⁴. Ayrıca gök ibadeti yerleri olarak belirttiği dağ, pınar, göl ve otağ kubbesi unsurlarının sonraları tapınaklarda yer aldığından ve Chou Dönemi'nde hükümdar sarayında da gök ibadeti yapıldığının altını çizmektedir.

Budist mimaride “mezar, türbe” anlamlarına gelen ve sonraki dönemde Buda ve diğer tanrıların resimlerini barındıran tapınak anlamına gelen **tjandi** hakkında D. Seckel, bu mimari formun atalara tapınma ve kutsal hükümdarlık kavramı ile yakın bağlantısı olduğunu dile getirmektedir³⁵. Planları genellikle evreni temsil eden mandala şeklinde tasarlanır. Türkistan'daki mağara tapınakları, Hindistan mağara tapınaklarının işlevleri ve planlarını devam ettirmekle birlikte birkaç ana değişiklik göstermişlerdir³⁶. Örneğin merkezdeki stupa, merkezî kare bir sütun ile yer değiştirmiştir ama kült resimler içeren bu sütunun etrafında koridor boyunca tavaf etme geleneği devam etmiştir. Bunun dışında Bamiyan, Kızıl ve Dunhuang'da şapellerde yer alan kubbenin yerini bir çeşit aynalı tonoz olan ve “kesik piramit” olarak da adlandırılan yeni mimari forma bıraktığını görmekteyiz (Bkz. Resim 2'deki tavan). Üst örtünün gittikçe küçülen kare panellerle kapatıldığı bu tavan örtüsünün bir çeşit gölgelik, güneşliğe benzediği ve “cennetin kubbesi” kavramını yansıttığı düşünülmüştür³⁷.

31 İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları:367, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Serisi: 12, Ankara 1980, s. 67.

32 Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri:9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 3.

33 İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 4.

34 Esin, “Tengrilik” (Türklerde Gök Tapınağına Dair), s. 35-37.

35 Dietrich Seckel, *The Art of Buddhism*, çev. A. E. Keep, Crown Publishers, New York 1964, s. 135-138.

36 *Age*, s. 140-141.

37 Batı Himalaya tapınaklarında rastlanan içbükey tavan tipini tekstil desen motifleri ve formu ile gölgeliğe ilk olarak benzeten G. Tucci olmuştur. Christiane Kalantari, Tsering Gyalpo, “On Ornaments, Textiles and Baldachins Depicted on the Ceilings of Buddhist Cave Temples in

61 No.lu mağaranın tavanının merkezinde dört köşesinde çeyrek lotus figürünün yer aldığı merkezi lotusun içinde kuşlar gibi diğer kutsal hayvanlarla bir arada bulunan dolanmış bir ejder figürü yer almaktadır (Resim 6). Yukarıda bahsettiğimiz üzere ejder Türkler için kutsal bir hayvan olup Hunlarda gök ibadetiyle ilişkilendirilmiş ve Asya Hun Devleti bayrağında da yerini almıştır. Budist edebiyatta ise ejder, Budist öğreti Dharma'yı koruyan Naga krallar ile özdeşleştirilir. Dolayısıyla ejder evreni ve evren hakimi hükümdarı temsil eden bir sembol de olabilmektedir. Aşağıda 4. ve 5. maddede bu örnek üzerinde daha çok yorum yapılacaktır. Ancak bu mağaranın tavan bezemesi ile kuzey koridorunun üst kısmında bulunan perde motifleri (Resim 7) tamamen Turfan Budist sanatından ödünç alınmıştır.

Mahayana Budizmi'nde ve özellikle Çin'de ibadet edilen en önemli dört bodhisattvanın kutsal mekanı olarak kabul edilen ve Budist hac ziyaretlerinin yapıldığı önemli manastır ve tapınakları barındıran dört kutsal dağ bulunmaktadır³⁸. Çin Budizmi'nde yer alan bu kutsal dağ kavramı, Chou Dönemi'nde Türk kültürünün etkisiyle Çin'e gelen Gök Dini'nin etkisi olmalıdır. Budist kutsal dağları, Manjusri için Wutai Dağı, Guanyin için Putuo Dağı, Ksitigarbha için Jiuhua Dağı ve Samantabhadra için Emei Dağı'dır. Hikmet timsali olan Bodhisattva Manjusri'nin cenneti olarak kabul edilen Wutai Dağı'nın çok büyük bir tasviri (13,8 metre uzunluğunda ve 3,8 metre yüksekliğinde) 61 No.lu mağaranın giriş kapısının karşı duvarında (batı duvarında) yer almaktadır³⁹ (Resim 8). Bu tasvir, gerek topoğrafik özellikleri ile gerekse Budist hacılar için önemli ziyaret noktalarını kitabelerle belgeleyen rehber niteliğiyle ve dönemin gündelik yaşamını yansıtan olağanüstü gerçekçi biçimde resmedilmiştir⁴⁰. Bu mağaraya kadar Budist duvar resimlerinde bu denli büyük boyut ve detayda kutsal dağ tasviri yapılmamış olması, mağaranın Manjusri'ye adanmasının yanı sıra kadim Türk kültürünün etkisini de akla getirmektedir.

3. Atalar Kültü ve Budist Vakıfçılar

Chou Hanedanı Dönemi'nde birçok ata mağaraları olduğu ve bu mağaraların duvarlarını eski hükümdar portrelerinin süslediği bilinmektedir. Hatta "Konfüçyüs

Khartse Valley, Western Tibet. Form, Function and Meaning", Kunstgeschichte E-journal, 2010, (Çevrimiçi), <http://www.kunstgeschichte-ejournal.net/discussion/2010/2767/> , 12.09.2014.

38 Lixin Zheng, *Buddhism Rituals and Monastic Life*, Foreign Languages Press, Beijing 2007, s. 112-150.

39 Mogao Cave 61, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=622864736761>, 30.05.2018.

40 Wong, *A Reassessment of the Representation of Mt. Wutai*, s. 36.

Ailesinin Sözleri” adlı eserde Konfüçyüs’ün böyle bir atalar mağarasının duvarlarında Yao, Shin, Jie ve Zhou adlı hükümdarların portrelerini gördüğü; atalar kültü ile ilişkili olarak bunların bazılarının ifadelerinin müşfik, bazılarının acımasız oldukları kayıtlıdır⁴¹. Asya Hunları Dönemi’nde ise MÖ 121’de Hohsi Bölgesini yöneten Hun başbuğu Hui-t’o (Hsiu-T’u Wang)’nun Ku-tsang’daki sarayında bulunan ve kimilerine göre Buda’ya ait olduğu düşünülen büyük altın heykel hakkında İ. Kafesoğlu Hunlarda insan tasvirine tapınmaya ilişkin başka örnek olmaması dolayısıyla bir tapınmanın söz konusu olmadığını belirtmiştir⁴². K. Shiratori ise bu konu ile ilgili olarak yazdığı makalesinde, Han Dönemi’nde yaşayan Hun başbuğunun döktürdüğü Gök ibadetinde kullandığı düşünülen ve başka örneği görülmeyen metal heykelleri, Çin kültürünün etkisiyle esasen Ch’in Dönemi’nde Shih-Huang-ti tarafından metalden döktürülen 12 adet ejderha pullu dev insan heykelinden esinlendiğini ileri sürmüştür. Makalesinde ayrıca bu heykellerin Çin’de ikinci derecede tanrılar, 12 kutsal yıldız veya Çin’i cezalandırmak için gönderilen 12 dev barbarları temsil ettiklerine ilişkin bilgileri de sunmuştur⁴³. Nitekim Esin de, Han devrine ait kabartmalarda bahsedilen hükümdarın oğlu Kin-yi-ti’nin altın heykel önünde ağlayarak secde edişini bu heykellerin “ata temsili” olması ile açıklamaktadır⁴⁴.

Türkler Buda’yı “han” unvanı vererek Bur+kan olarak adlandırmışlardır. Dolayısıyla Buda için yapılan tasvirleri ve W. Eberhard’ın da belirttiği gibi ona ibadet etmek için yapılan mağaraları Türklerin “atalar kültü” ile ilişkilendirebiliriz. Hunlar tarafından Kuzey Çin’de kurulan Kuzey Liang Hanedanı, Çin’deki Budist mağara tapınakları ve bu tapınaklarda yer alan başta Maitreya Buda olmak üzere dev Buda heykelleri geleneklerinin öncüsü olmuştur (Resim 9). Tabgaçların kurduğu Kuzey Wei Hanedanı da Buda ve bodhisattva resim ve heykellerinin (Resim 10) yanı sıra onların ikonografisini taklit eden dev imparator heykelleriyle Çin sanatını zenginleştirmiştir. Söz konusu Buda tasvirlerinin büyük boyutlarda

41 Anzhi Zhang, *A History of Chinese Painting*, Foreign Languages Press, Beijing 2002, s. 12. Zhang Çin’de insan portrelerinin, yine Türklerle ilişkili olabileceği öne sürülmüş olan Shang Dönemi’nde de görüldüğüne dair yazılı kayıtları da aktarmıştır. *Age.*, s. 11.

42 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 310, dipnot 537.

43 K. Shiratori, “On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Wang and His Metal Statues for Heaven-worship”, *Memoirs of the research department of Toyo-bunko*, V, Tokyo 1930, s. 30-54.

44 Emel Esin, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı (Doğu Türkistan ve Kansu’da)”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar*, ed. H. İnalçık, vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 359.

temsil edilmesi kanaatimizce Türklerin atalar kültü ile yakından bağlantılıdır⁴⁵.

Türklerin Buda'yı bir ata olarak dev boyutlarda tasvir etmelerine verilecek diğer bir önemli örnek, Turfan Uygur Budist duvar resmi sanatında özellikle Bezekli 20 no'lu mağarada yer alan Pranidhi sahnelerinde Buda Şakyamuni veya değişik zamanlardaki Budalardan birini temsil eden merkezi Buda'nın 3,5 metreye yakın yükseklikte resmedilmeleridir. Oysa Mahayana Budizmi'nin nihai hedefi olan Budalık mertebesine erişmek için dua eden ve adakta bulunan birine geçmiş bir Buda'nın Buda olacağı müjdesini vermesini hikaye eden pranidhi sahnelerinin⁴⁶ en eski örneği (5. yüzyıl) olan Kızıl 38 no'lu mağarada hem küçük boyutta, hem basit bir kompozisyonda ele alınmıştır (Resim 11). Uygur resminde merkezi dev Buda'yı kuşatan çeşitli sahnelerde Buda olmak isteyen kişinin önceki ve sonraki hayatının anlatılması hikayeye zaman boyutu kattığı gibi arkada mimari yapılar, üstte tiyatro dekorunu andıran perdelerden oluşan motifler hep bu hikaye anlatıcı geleneğin olağanüstü yaratıcı bir üslup ile dile geldiğini göstermektedir (Resim 12).

Türk Budist resim sanatında atalarımız, Mahayana Budizmi'nde sevap kazanmak (*buyan evirmek*) için sutra tercüme ettiren, kopyalatan, Budist mağara veya Buda, bodhisattva resim ve heykelleri yaptıran Budist vakıfçılar olarak karşımıza çıkarlar. Budizm'de Hindistan'da ilk ortaya çıkan mağaralar MÖ II.-I. yüzyıla tarihlendirilseler de bunların rahiplerin barındığı ve inziva amaçlı kullandığı küçük mağaralarla başladığı, daha sonra Ajanta Mağaraları'nda olduğu gibi resim ve heykel gibi sanat eserleri içeren Budist cemaatin ziyaret edip ibadet ettiği tören mağaralarına dönüştüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Budist sanatın Dunhuang Mağaraları'nda doğduğu iddia edilemez. Ancak ağırlıklı olarak Mahayana Budizmi anlayışıyla inşa edilen bu mağaralarda sevap kazanma amacından yola çıkarak mağaraları inşa veya tamir ettiren vakıfçıların gerek duvar resimlerinde yer alan kitabelerde yazı ile gerekse portrelerde resim ile anılmaları Türk Budizmi ile önem kazanmıştır. Bu durum, Turfan Uygurlarında sutra kopyalatan ve tercüme ettiren vakıfçıların eser sonundaki kolofonlarda kendileri, aile büyükleri, bey ve hükümdar adlarının tek tek sayılması ile paralellik göstermektedir. Budist

45 Münévver Ebru Zeren, "Türklerin Devlet Anlayışında Atalar Kültünün Yeri", *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s. 341.

46 Ines Konczak, "Origin, Development and meaning of Pranidhi Paintings on the Northern Silk Road", *Buddhism and Art in Turfan: From the Perspective of Uighur Buddhism*, International Symposium Series 1, 4.11.2012, Ryukoku University, BARC (Research Center for Buddhist Cultures in Asia), s. 43.

mağaralarda bulunan kitabelerde ve Budist metin kolofonlarında bu kişilerin ve yaptıkları buyanların halkı veya akrabaları tarafından anılması, kanaatimizce atalara saygı ve onlar için dua etmek şeklinde atalar kültürünün farklı şekilde devam ettiğini işaret etmektedir.

Çin’de devlet kuran ve Budizm’i devlet dini olarak kabul eden Kuzey Liang ve Kuzey Wei (Tabgaçlar) gibi Türk asıllı hanedanlar döneminde başta Dunhuang’da olmak üzere inşa edilen Budist mağara tapınakları yaptıran hükümdar ve erkekli kadınlı yönetici hanedan mensuplarının resimleri vakıfçılar/hamilerin portreleri, Buda ve Bodhisattvaların portre ve heykellerinin yanı sıra genellikle yan duvarların alt kısımlarında resmedilmiştir. Kuzey Liang Dönemi’ne tarihlenen Mogao 275 No.lu mağarada vakıfçı atalarımız, ilk kez duvar resimlerin alt bölmelerinde ellerinde nefirlerle resmedilmiş şekilde karşımıza çıkarlar (Resim 13). Yan yana sıralanmış bu vakıfçılar, muhtemelen gerçekçi bir ifadeyle bir tören düzeninde yer almışlardır. Ellerindeki nefirler de bu törenin bir parçası olarak resme hareket katmakta ve tasvirin hikaye anlatım yönünü kuvvetlendirmektedir. Budist vakıfçı tasvirleri, ancak beş yüz yıl sonra Turfan Uygurları Dönemi’nde Bezeklik Mağaraları’nda tigin ve konçuy portrelerinde yüz ve giysilerdeki detaylar ve resim yanında yer alan kitabelerdeki özel adlar ile doruk noktasına ulaşacaktır (Resim 14). Uygurlara ait olduğu kitabelerdeki yazılar sebebiyle şüpheye yer vermeyen bu kişi tasvirleri, Türk kültür tarihinin en önemli belgelerinden olmasının yanı sıra Çin’de Beş Hanedan Dönemi’ne tarihlendirilen Dunhuang’daki bazı mağaraların vakıfçılarının Uygur olduğuna veya o dönemde Uygur etkisine ışık tutması açısından önemlidir. Bu mağaraların en önemlilerinden biri olan 61 No. lu mağaranın duvarlarının büyük bir kısmını neredeyse insan boyunda tören düzeninde resmedilmiş çoğu Uygur görünümlü kadın vakıfçılar süslerken (Resim 15) 409 numaralı mağarada Uygur hükümdarı ve mahiyeti resmedilmiştir (Resim 16).

4. Mandala ve Kuram

Budist sanat tarihi çalışmalarında mandala, “kutsal metinler doğrultusunda merkezi bir kutsal karakter etrafında simetrik bir biçimde toplanmış olan diğer kutsal karakterlerin hiyerarşik olarak yer aldığı topluluğun resmi”⁴⁷ anlamında kullanılmıştır. Esin’e göre Türkistan’da gelişen Mahayana Budist mezhebine

47 Simone Gaulier, Robert Jera-Bezard, Monique Maillard, *Buddhism in Afghanistan and Central Asia, Part 2: Minor Divinities and Assimilated Divinities Monks and Ascetics-Mandalas, Iconography of Religions XIII*, 14, Institute of Religious Iconography State University Groningen, E.J. Brill, Leiden 1976. s. 43.

ait evren tasavvuru mandala (Uygurca *mandal*), genellikle ortasında Buda'nın ve etrafında dört yön burkanları, bodhisattvalar, diğer bazı dinlerin mabudları, semavi ve astrolojik efsanevi varlıklar, arhatlar gibi pek çok şahsın bulunduğu bir halka olarak tasvir edilmiştir. Bu tasavvur, Türklerin ve Türk hanedanlar sayesinde Çinlilerin dünya tasavvuru olan ve merkezi bir hükümdar etrafına yönlerin temsilcileri ve devleti oluşturan boy beylerinin resmedildiği halka şeklinde olup Kaşgarlı Mahmud tarafından *kuram* olarak adlandırılmıştır⁴⁸. Kuşan Dönemi'nde ortaya çıkan mandala tasvirinin bu sebeple İç Asya bozkır boy anlayışını içerdiği düşünülmüştür. Ortadaki hükümdar yani Buda, Budist tabir ile “dünya hükümdarı” olan çakravartin olarak nitelendirilir ve bir dünya hükümdarının sahip olması gereken yedi hazineye sahiptir. Hatta Esin, mağara tapınaklarda sıkça rastlanan yan yana ve üst üste dizilen burkanlardan oluşan “Bin Buda” tertibinin yine mertebelerine göre dizilen beylerin yer aldığı kuram kavramının bir ifadesi olduğunu dile getirmektedir⁴⁹. Bildirimizde bu konuda vereceğimiz örnek yine 61 No.lu mağaranın tavanı ile ilgili olup aşağıdaki maddede ele alınmıştır.

5. Lokapalalar ve Alpler

Lokapalalar, aslında Budizm'de yer alan semavi varlıklar arasında tanrılar (devalar) sınıfının içinde yer alırlar. Mahayana Budist eserlerinde, özellikle Altun Yaruk'da hükümdarın başarısı için mücadele eden, onu ve ülkesini koruyup gözeten “Dört Maharaja Tanrılar” olarak bahsedilirler. İlk olarak Gandara'da Buda'nın aydınlanmadan sonraki ilk yemeğinde verilen dört kase sunum tasvirinde yer alan bu dört yönün muhafızları, Doğu Türkistan'da (özellikle Hotan'da, III.-IV. yüzyıl ve sonrasında) askeri görünlere bürünmüştür. Uygur sanatında koruyuculuğu ile ön plana çıkan ve bu yönü vurgulanan lokapalalar, duvar resimlerinin yanı sıra tapınak girişlerinde yer alan kilden ve ahşaptan yapılmış renkli heykelerde ve tapınak bayraklarında sıklıkla karşımıza çıkarlar. Giyimleri itibarıyla genel olarak bir “asker hükümdarı” andırmanın yanı sıra mücadele içeren Turfan duvar ve kumaş resimlerinde lokapalalardan bir veya bir kaç, apoletlerinde ve kol bandlarında vahşi hayvan maskeleri ile birlikte resmedilmiştir (Resim 17).

Uygur resimlerinde Esin'in “alp mabudlar” olarak nitelediği dört cihet “küzetkicileri”nin (lokapala) alp veya bey şeklinde resmedilmesi, Hunlar'da dört köşeye verilen önemi ve hükümdarın en yakın yardımcıları olan dört yöndeki

48 Emel Esin, “Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20 Ekim 1973, Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 705.

49 Esin, “Türk Buddhist Resim Sanatının Tarihçesi”, s. 705.

başlıca dört ile hakim beylere “dört köşe” denmesini akla getirmektedir⁵⁰. Nitekim 61 No.lu mağarada olduğu gibi kuzetkici tasvirleri mağarayı korumak için mağara tapınaklarda dört köşedeki hücelere resmedilmiştir. Bu da Dunhuang Mağaraları arasında Beş Hanedan Dönemi mağaralarında, insan boyutunda vakıfçı resimleri ile birlikte görülen en önemli özelliklerden biridir⁵¹. Tavanın ortasında yer alan, dört tarafında birer ejder ile resmedilmiş ejder figure ve dört lokapala figure mandala şeklinde olup Türk kültüründeki hükümdar ve dört köşe beylerini çağrıştırmaktadır. Burada resmedilen lokapalalar, birebir Turfan duvar resimlerinde gördüğümüz Dhrtarastra (Doğu yönü), Vaişravana (Kuzey yönü), Virudhaka (Güney yönü) ve Virupaksa (Batı) tasvirlerine çok benzer şekilde resmedilmişlerdir ancak ne yazık ki mağarada bizzat gözlemediğimiz bu figürlerin resimlerini çekemediğimiz için burada yer veremedik. Ejder hükümdarın insan olarak ve Turfan lokapalarına benzer şekilde diğer bir tasviri de yine Beş Hanedan Dönemi’ne tarihlendirilen 36 No’lu mağarada yer almaktadır (Resim 18).

Sonuç

Türk Budist sanatı, Türk sanatının çizgisel üsluptaki kaya resimleri, geyik taşları ve balballar gibi eserleri içeren ilk safhasından sonra plastik sanatlarda hacim, portre, ikonografi, renkler ve bezemelerin ön plana çıktığı yüksek bir merhalesini temsil etmektedir. Bu sanat, özellikle çok etnik grubun yaşadığı ve Uygurların hakimiyetinin çok dile getirilmediği Dunhuang bölgesinde siyasi ve kültür tarihinin yardımı ile daha çok aydınlatılmayı hak etmektedir. Bu bildirimizde ancak bir kaç örneğini sunduğumuz Türk dönemi Dunhuang Mağaraları’nda vurgulanan temalar, motifler ve üslup açısından değerlendirilmeyi gerek kadim Türk kültürü ve Gök Tanrı dini gerekse Turfan Budist sanatı ile bağlarının kurulmasını beklemektedir.

50 Esin, *Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı*, s. 346.

51 Mogao Cave 61, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=622864736761,30.05.2018>.

Kaynaklar

5000 ans d'art chinois, Peinture 14-15, Les Fresques de Dunhuang – Comité de Rédaction de 5000 ans d'art chinois. : Bruxelles, Vander-Chine, 1989.

Baykuzu, Tilla Deniz, “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutraları”, *Bilig*, S. 44, 2008, s. 195-210.

Çandarlıoğlu, Gülçin, “Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:98, Ankara 1987, s. 247-249.

Eberhard, Wolfram, *A History of China*, Routledge & Kegan Paul, London, Reprinted 1977.

Esin, Emel, “Central Asian Turkish Painting Before Islam”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, ed. H. İnalçık, et al., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 244-310.

Esin, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Esin, Emel, “Tengrilik” (Türklerde Gök Tapınağına Dair)”, *Sanat Tarihi Yıllığı XII*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1983, s. 35-60.

Esin, Emel, “Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15- 20 Ekim 1973, Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 696-758.

Esin, Emel, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San'atı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, ed. H. İnalçık, vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 311-416.

Gaulier, Simone, Jera-Bezard, Robert, Maillard, Monique, *Buddhism in Afghanistan and Central Asia, Part 2: Minor Divinities and Assimilated Divinities Monks and Ascetics-Mandalas*, Iconography of Religions XIII, 14, Institute of Religious Iconography State University Groningen, E.J. Brill, Leiden 1976.

Golden, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992

Güngör, Harun, “Eski Türk Dini”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Ş. Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Tavashı Basım Yay. Ve Mat. San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2007, s. 529-535.

Hamilton, James, “Le Royaume Ouïghour de Kan-tceou”, *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré- Islamique*, ed. H.R. Roemer, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2000, s. 213-218.

İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları:367, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Serisi: 12, Ankara 1980.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Konczak, Ines, “Origin, Development and meaning of Prandhi Paintings on the Northern Silk Road”, *Buddhism and Art in Turfan: From the Perspective of Uighur Buddhism*, International Symposium Series 1, 4.11.2012, Ryukoku University, BARC (Research Center for Buddhist Cultures in Asia), s. 43-70.

Mogao Cave 61, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=622864736761>, 30.05.2018.

Mogao Cave 285, (Çevrimiçi) <http://public.dha.ac.cn/content.aspx?id=164733419009>, 06.05.2018.

Mogao Caves, UNESCO World Heritage List, (Çevrimiçi) <http://whc.unesco.org/en/list/440>, 05.05.2018.

Pinks, Elisabeth, *Die Uiguren Von Kan-Chou In der Frühen Sung-Zeit (960-1028)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968.

Xinjiang, Rong, *Eighteen Lectures on Dunhuang*, çev. Imre Galambos, Brill, Leiden-Boston 2013.

Russell-Smith, Lilla, *Uygur Patronage in Dunhuang, Regional Art Centres On the Northern Silk Road In The Tenth And Eleventh Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2005.

Shiratori, K., “On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Wang and His Metal Statues for Heaven-worship”, *Memoirs of the research department of Toyo-bunko*, V, Tokyo 1930, s. 30-54.

Tezcan, Mehmet, “Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. yy.larda Kuzey Çin’deki “Yabancılar”)", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Bildiriler, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 113- 173.

Whitfield, Roderick, Whitfield, Susan, Whitfield, Neville, *Cave Temples of Mogao. Art and History on the Silk Road*, The Getty Conservation Institute and the J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2000.

Wong, Dorothy C., “A Reassessment of the Representation of Mt. Wutai frm Duanhuang Cave 61”, *Archives of Asian Art*, C 46, 1993, s. 27-52.

Zeren, Münevver Ebru, *Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

Zeren, Münevver Ebru, “Türklerin Devlet Anlayışında Atalar Kültününün Yeri”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s. 337-346.

Zhang, Anzhi, *A History of Chinese Painting*, Foreign Languages Press, Beijing 2002.

Zheng, Lixin, *Buddhism Rituals and Monastic Life*, Foreign Languages Press, Beijing 2007.

Ekler

Resim 1: Mogao Mağaraları Dış Görünüşü

Resim 2: Mogao 61 numaralı mağara, 10. Yüzyıl

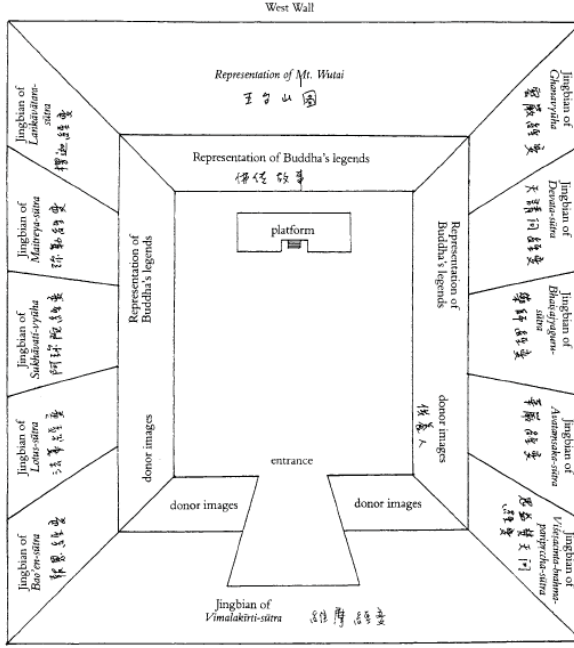

Fig. 5. Subject matter of wall painting of cave 61. Drawing by the author.

Çizim 1: Mogao 61 numaralı mağaranın konularına göre bezeme planı (Wong 1993)

Resim 3: Muhtemelen dini bir tören tasviri içeren kaya resmi, Saymaltaş, Kırgızistan, M.Ö. 10000'den öncesi (Somuncuoğlu 2011, s. 236)

Resim 4: Yoğ törenini canlandıran toprak heykelcikler, Mayhan Uul Kurganı, 7. Yüzyıl, Moğolistan (<https://www.ergenekun.net/gokturk-mayhan-uul-kurgani.html>)

Resim 5: 275 no'lu Mogao Mağarası Duvar Resminde Jataka tasviri , V. Yüzyıl, Kuzey Liang Dönemi (5000 Ans d'Art Chinois, Peinture 14)

Resim 6: 61 No'lu Mağaranın tavan ortasındaki bezeme (e-dunhuang.com)

Resim 7: 61 No'lu Mağaranın kuzey duvarının üst kısmındaki perde motifli bezeme (e-dunhuang.com)

Resim 8: 61 No'lu Mağaranın batı duvarındaki Wutai Dağı tasvirinden detay (Whitfield, vd. 2000)

Resim 9: 275 no'lu Mogao Mağarasında Dev Maitreya Heykeli , V. yüzyıl, Kuzey Liang Dönemi

Resim 10: 259 no.'lu Mogao Mağarasında Buda Heykeli , V. yüzyıl, Kuzey Wei Dönemi

Resim 11: 275 no.'lu Mağarada ellerinde nefirlerle resmedilmiş Budist Türk vakıfçı atalar, (5000 ans d'art chinois)

Resim 12: Vakıfçı Uygur tiginleri, M.S. X-XII. yüzyıl, Bezeklik Mağarası No: 20.

Resim 13: Pranidhi Sahneli Duvar Resmi, Kızıl 38 No.'lu Mağara (Konczak 2012)

Resim 14: Pranidhi Sahneli Kayıp Duvar Resmi, Bezeklik 20 No'lu Mağara,
325 cm x 460 cm (LeCoq 1913)

Resim 15: 61 no.'lu Mogao Mağarası, kadın vakıfçılar, 10. yüzyıl.

Resim 16: 409 no.'lu Mogao Mağarası, Uygur vakıfçı, 11. Yüzyıl

Resim 17: Kayıp Bezeklik duvar resminden lokapala detayı, Berlin Museum für Indische Kunst, IB 6879, (Le Coq, 1913)

Resim 18: 36 no.'lu Mogao Mağarası duvar resminden ejder hükümdar (Nagaraja) detayı (5000 Ans d'Art Chinois, Peinture 14)